

Perspektiv på politisk idéhistoria

Redaktörer
Hjalmar Falk
My Klockar Linder
& Petter Tistedt

Södertörns högskola
(Södertörn University)
Biblioteket
SE-141 89 Huddinge

www.sh.se/publications

© Författarna

Omslag: Jonathan Robson
Grafisk form: Per Lindblom & Jonathan Robson

Tryck: E-print, Stockholm 2023

Södertörn Studies in Intellectual and Cultural History 9
Södertörn Academic Studies 93
ISSN 1650-433X
ISBN 978-91-89504-34-9 (tryck)
ISBN 978-91-89504-35-6 (digital)

Civilsamhället

En makropolitisk tankefigur

Samuel Edquist

I svensk populär självbild finns en benägenhet att betona hur relativt stark statsmakten varit i ett internationellt perspektiv, allt från Axel Oxenstiernas reformer på 1600-talet till 1900-talets välfärdsstat. Samtidigt finns en tendens att lyfta fram det skenbart motsatta, nämligen Sverige som föreningslivets och intresseorganisationernas förlovade land. Båda förhållningssätten utgår från att staten och det icke-statliga är distinkt åtskilda från varandra – och just denna tendens att hålla dem så starkt isär är ett intressant tema för den politiska idéhistorien. Inom i stort sett alla moderna politiska strömningar är frågan om statens roll visavi övriga samhället ett helt centralt tankemässigt ramverk. Det är något som genomsyrar politiken, där principer om den rätta bodelningen mellan statligt och icke-statligt både kan förena olika politiska strömningar och användas som slagträ i politiska konflikter.

Jag ska i detta kapitel behandla *tankefiguren om civilsamhället*: en grundmurad föreställning om att det existerar en sammanhållen sfär utanför de offentligrättsliga organen (för Sveriges del stat, regioner och kommuner), där människor – enskilt eller i organiserad form – på ideell grund bedriver politik, samhällsdebatt, bildning och kultur. Denna sfär förknippas gärna med värden som frivillighet och mänskliga relationer, i kontrast till stat och kommun som associeras med byråkrati och lagbunden ano-

nymitet. Civilsamhället är levande och rörligt, staten är en operativ apparat.

Det är oproblematiskt att konstatera att det finns organisationer och nätverk utanför den offentliga sektorn, men däremot inte att dessa tillsammans skulle utgöra en avgränsad enhet, som förenas inbördes genom att de inte formellt ingår i den offentlig-rättsliga apparaten. Denna föreställda enhet har benämnts på olika sätt rent språkligt, men ”civilsamhället” har särskilt under de senaste decennierna varit ett av de viktigaste. Det är därför jag väljer att tala om *tankefiguren* om civilsamhället, för att betona att jag vill fänga ett fenomen på en högre abstraktionsnivå än de enskilda begrepp och andra diskursiva företeelser som tankefiguren förmedlas genom. Tankefigurens kärna består i en *dualism* där icke-offentlig-rättsliga organ kontrasteras mot de offentlig-rättsliga, vilket gör att alla faktiska förbindelser mellan de båda sfärerna (såsom lobbyverksamhet, korporativa förbindelser och offentligt ekonomiskt stöd till föreningar och kulturliv som påverkar verksamheten) tenderar att betraktas som avvikelser som behöver förklaras.

Denna tankefigurs status åskådliggörs av att ”civilsamhället” i våra dagar ofta omtalas i politiken och samhällsdebatten som något närmast självklart. Även inom den akademiska världen finns initiativ till att muta in civilsamhället som ett avgränsat objekt för forskning och undervisning, i Sverige genom organ som Stockholm Center For Civil Society Studies (SCCSS) vid Handelshögskolan och Centrum för civilsamhällesforskning vid Marie Cederschiöld högskola (tidigare Ersta Sköndal högskola). Vid den sistnämnda etableras för närvarande *civilsamhällesvetenskap* som en egen disciplin, och 2021 fick man grönt ljus att utfärda kandidatexamen med ämnet som huvudområde. Ett annat exempel är att Vetenskapsrådet haft återkommande särskilda utlysningar för forskning om civilsamhället.¹ Ur miljöer som dessa produceras en jämn ström av studier som bland annat behandlar hur civilsamhället bidrar till socialt kapital och hur det förhåller sig till

¹ Universitetskanslersämbetet, reg.nr 42-00494-20 (beslut 2021-06-29). I skrivande stund var VR:s senaste utlysning våren 2021.

staten och marknaden.² Det diskuteras också vad som exakt har lagts i begreppet ”civilsamhälle”, såväl historiskt som för analytiska ändamål i samtiden – exempelvis om det privata näringslivet eller familjen ingår däri eller ej. I normalfallet brukar dock både näringsliv och hushåll utelämnas: civilsamhället anses vanligen bestå av frivilliga sammanslutningar utan ekonomiska vinstsyften.³

Överlag har civilsamhället varit ett trendord sedan åtminstone 1980-talet – i vissa sammanhang som ett led i politiserade angrepp på välfärdsstaten, men i andra sammanhang som en någorlunda förutsättningslös benämning av organisationer mellan offentlig sektor och näringsliv. Att omhulda civilsamhället i den senare meningen har framstått som mindre kontroversiellt. Då avses tanken att vissa ändamål kan ombesörjas av föreningar och andra frivilligorganisationer minst lika väl som av formellt offentligt rättsliga organ, och det idealet kan återfinnas både till höger och vänster.

Mitt syfte är mer specifikt att diskutera tankefiguren om civilsamhället som ett övergripande politisk-idéhistoriskt fenomen under de senaste århundradena, med Sverige som främsta empiriskt exempel. I huvudsak är ambitionen att peka ut riktningen för fortsatt forskning, snarare än att ge definitiva svar rörande bestämda historiska skeenden. I det följande kommer jag först att utveckla ytterligare varför jag använder termen *tankefigur* för det fenomen som analyseras. Därefter ger jag en historisk bakgrund till civilsamhällestankefigurens dominerande ställning under de senaste cirka tvåhundra åren, för att så ge några exempel på dess användning i skilda politiska sammanhang i svensk historia. Kapitlet avslutas med ett par avsnitt där jag diskuterar konsekvenserna för hur vi använder ”stat” och ”samhälle” som analytiska kategorier, och till sist följer några preliminära hypoteser om civilsamhällestankefigurens ideologiska funktioner.

² T.ex. Lars Svedberg & Lars Trägårdh (red.): *Det civila samhället som forskningsfält. Nya avhandlingar i ett nytt sekel* (Stockholm, 2006); Lars Trägårdh m.fl. (red.): *Civilsamhället klämt mellan stat och kapital. Välfärd, mångfald, framtid* (Stockholm, 2013); Filip Wijkström, Marta Reuter & Abbas Emami (red.): *Civilsamhället i det transnationella rummet* (Stockholm, 2017).

³ Filip Wijkström & Tommy Lundström: *Den ideella sektorn. Organisationerna i det civila samhället* (Stockholm, 2002), 247.

Civilsamhället som makropolitisk tankefigur – och dess konkreta uttrycksformer

Föreställningen om en separat och sammanhängande ideell sfär mellan de offentlighetsliga organen och individerna hör till de viktigaste exemplen i modern historia på vad som kan kallas *makropolitiska tankefigurer*. Med detta avser jag övergripande politiska idémönster på en nivå ovanför det som brukar avses när vi talar om politiska ideologier som liberalism, konservatism och socialism. De tenderar att uppfattas som närmast självklara – inget som behöver vare sig ifrågasättas eller aktivt motiveras. Det innebär att politiska motståndare vanligen är överens om tankefigurens realitet, medan dess faktiska uttolkning och användning kan både överbrygga och underblåsa politiska skiljelinjer, beroende på sammanhangen.

Tankefigursbegreppet lanserades av Johan Asplund för att beteckna en form av mer djupgående idéstrukturer, vanligen enkla till formen, som i vissa samhällen och historiskt skeden tenderar att ständigt återkomma och som ofta genomsyrar de mer sammansatta och föränderliga diskurserna och doktrinerna. Asplund exemplifierade bland annat med begreppsparat *Gemeinschaft* och *Gesellschaft* – en tendens att betona en spänning mellan organiska och mekaniska gemenskapsformer i det moderna samhället, som strukturerat inte bara sociologisk teoribildning utan även skönlitteratur och politisk idédebatt.⁴ Distinktionen mellan staten och det övriga samhället är av ett liknande slag, och precis som *Gemeinschaft*–*Gesellschaft* är den inte nödvändigtvis knuten till vissa bestämda språkliga termer.

Samtidigt är det oundvikligt att ändå studera de språkliga uttryck genom vilka tankefigurer förmedlas, och då krävs kompletterande metodologiska grepp. Exempelvis kan en begrepps-

⁴ Johan Asplund: *Teorier om framtiden* (Stockholm, 1979); Johan Asplund: *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft* (Göteborg, 1991), 38–39. Bland exempel på senare tillämpningar, se t.ex. David Larsson Heidenblad: *Vårt eget fel. Moralisk kausalitet som tankefigur från 00-talets klimatlarm till förmoderna syndastraffsföreställningar* (Höör, 2012), speciellt 19–23.

historisk ansats vara ett sådant. I Reinhart Kosellecks version av begreppshistoria, som torde vara den mest utbredda och därför den jag förhåller mig till här, definieras ”begrepp” som konkreta ord vilka fyllts med kontextbundna innebörder, som gör dem (i särskilt hög grad) mångtydiga, föränderliga och fulla av politisk-ideologiska meningar. Ord (eller termer) är sålunda de rena språkliga uttrycken, medan något mer därtill behövs för att de också ska fungera som begrepp. Ordet ”samhälle” är exempelvis inte ett begrepp när det betecknar en tätort, men i allra högsta grad är det ett begrepp när det förekommer i politiska diskurser, såsom något som ställs i motsats till staten och övriga offentlig-rättsliga organ. Begreppshistoria består sålunda i analyser av konkreta språkliga uttryck med ett visst mått av politisk-ideologiskt relevant innebörd, och vilka betydelser och ideologiska meningar de för med sig i bestämda historiska kontexter.⁵

När jag hädanefter talar om civilsamhället som tankefigur, vill jag fånga en föreställning som kan uttryckas med flera olika språkliga begrepp: om en sammanhållen sfär utanför den offentlig-rättsliga, men också utanför de privata hushållen och näringslivet. Som nämnts har ”civilsamhället” först på senare decennier blivit den vanligaste benämningen i Sverige – andra har varit ”samhället” eller ”frivilligsektorn”. Ofta har man inte ens behövt nämna den explicit; när man exempelvis idealiserat ”folkkrörelserna” har det varit underförstått att dessa fyller upp denna sfär och förenas av att befinna sig i den.

Tankefiguren om civilsamhället har analytiskt sett stora likheter med nationalismen – de har i många avseenden fungerat och fungerar på ett liknande sätt. Föreställningen att mänskligheten är uppdelad i skilda nationer är också en tankefigur som kan uttryckas med olika språkliga begrepp, där ”nation” bara är ett av dem. Båda tjänstgör i hög grad som ”tomma behållare” för mer

⁵ T.ex. Reinhart Koselleck: ”’Nya tiden’. Till de moderna rörelsebegreppens semantik” i Reinhart Koselleck: *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik* (Göteborg, 2004 [1977]), 109–163; se även Jani Marjanen: ”Begreppshistoria” i Martin Gustavsson & Yvonne Svanström (red.): *Metod. Guide för historiska studier* (Lund, 2018), 102–108.

specifika idéer – de kan uppträda i såväl höger- som vänsterrörelser. I likhet med civilsamhällestankefiguren har nationalismen en ideologisk funktion på två nivåer. Dels är frågan vilka mer specifika idéer som den fylls med, dels behöver man fråga sig vilka ideologiska konsekvenser den har i sig själv.⁶ Med ideologisk avser jag här inte system av texter, idéer och representationer i sig, utan den maktdimension som texter, idéer och representationer bär med sig, och som endast konkreta studier och analyser från fall till fall kan avtäckas. Med makt avses i sin tur sådant som befäster – eller underminerar – samhällelig över- och underordning av olika slag.⁷

Jag återkommer i slutet med några preliminära försök till svar rörande de ideologiska implikationer som tankefiguren om civilsamhället haft och kan ha. Exempelen och resonemangen som följer bygger delvis på egen tidigare forskning, men till stor del är de att betrakta som hypoteser och uppslag för framtida undersökningar.

Civilsamhällestankefigurens historiska bakgrund

Liksom forskningen och teoribildningen om nationalismen länge i stor utsträckning inriktades på att försöka förklara orsakerna till de nationella idéernas uppsving från sent 1700-tal och framåt i anslutning till moderniseringen, teknikutvecklingen eller över-

⁶ I nationalismforskningen förekommer i viss mån redan detta angreppssätt; i allt högre grad utforskas inte så mycket *varför* nationalismen uppstått, utan på vilka sätt den reproduceras när den väl blivit ett etablerat faktum. I Michael Billigs inflytelserika verk *Banal nationalism* (London, 1995) framställs nationalismen som en modern överideologi som vanligen reproduceras i subtila former. Billigs resonemang utgör en direkt udd mot den mest utbredda formen av nationalism i vår tid: den föregivet inkluderande och internationalistiska nationalkänsla som legitimerar sig själv som demokratisk och fredlig i kontrast till nationalismens onda former i form av rasism, krigshets med mera. Se även Sophie Duchesne: "Who's afraid of banal nationalism?" i *Nations and nationalism* 24:4 (2018), 841–856.

⁷ Detta må låta något eklektiskt, men den springande punkten är att alltid relatera en ideologianalys till specifika historiska sammanhang. Se t.ex. Jan Rehmann: *Theories of ideology. The powers of alienation and subjection* (Leiden, 2013); Terry Eagleton: *Ideology. An introduction* (London & New York, 2007 [1991]).

gången till ett kapitalistiskt system, har det inte saknats försök att förklara uppkomsten av tankefiguren om civilsamhället. I stor utsträckning har sådana gjort liten åtskillnad mellan civilsamhället som ett föreställt fenomen och civilsamhället som faktisk realitet. Ett klassiskt exempel är Jürgen Habermas spårande av dess uppkomst i samband med ett marknadssamhälle där kapitalistisk logik kom att dominera, vari en offentlig sfär – en *borgerlig offentlighet* – uppstod mellan stat och hushåll, där medborgare fritt kunde och skulle utbyta meningar om tidens skeenden och politik. För Habermas var syftet snarast att använda historien som läromästare, och ta fasta på de progressivt demokratiska inslagen i den vittrade borgerliga offentlighetsidén.⁸

Ibland har uppkomsten av föreningar och sällskap förklarats funktionalistiskt som att det fanns ett behov av nya gemenskaper efter de gamla förindustriella korporationernas fall och i och med industrialismens uppkomst.⁹ Andra har snarare lyft fram de nya sällskaps- och associationsformerna huvudsakligen som uttryck för olika klassers – särskilt borgerlighetens – materiella klassintressen i och med kapitalismens konsolidering. De samlades i sällskap för allehanda ändamål från politiska reformer till filantropi, vilket gick hand i hand med en medvetet tillbakadragen stat, som inte skulle intervensera i sällskapen.¹⁰

⁸ Jürgen Habermas: *Borgerlig offentlighet. Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället* (Lund, 1984 [1962]). Detsamma gäller t.ex. Adam Seligman: *The idea of civil society* (Princeton, NJ, 1995 [1992]) och Dorota Pietrzyk-Reeves: *Civil society, democracy and democratization* (Frankfurt am Main, 2016); båda har som huvudsyfte att förfäktat en viss tolkning av civilsamhällesidén för samtiden, men gör det med en idéhistorisk genomgång som nedan använts av mig som referenser till civilsamhällesbegreppets historiska bakgrund. Se även t.ex. Peter Clark: *British clubs and societies, 1580–1800. The origins of an associational world* (Oxford, 2000); Robert D. Putnam: *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy* (Princeton, NJ, 1993).

⁹ T.ex. Ernest Gellner: *Nations and nationalism* (Oxford, 1983).

¹⁰ T.ex. Henrik Stenius: *Frivilligt – jämlikt – samfällt. Föreningsväsendets utveckling i Finland fram till 1900-talets början med speciell hänsyn till massorganisationsprincipens genombrott* (Helsingfors, 1987); Clark: *British clubs and societies*; Anne Berg: *Kampen om befolkningen. Den svenska nations-*

Det finns också en rad verk inom politisk filosofi och idé-historia som tecknat förhistorien till den moderna tankefiguren om civilsamhället. Den tidigare forskningen har väl åskådliggjort hur begreppet ”civilsamhälle” (*societas civilis*, *civil society*) har två parallella rötter, dels från antiken och Aristoteles politiska filosofi, dels från tidigmodern tid. Under antiken och medeltiden användes begreppet ”civilsamhälle” för att beskriva en nödvändig anda bland medborgarna för att verka politiskt; det gjordes dock i princip ingen åtskillnad mot begreppet ”stat”.¹¹

Från 1500- till 1700-talen utkristalliserar sig en begreppslik åtskillnad mellan ”(civil-)samhälle” och ”stat”, där det senare också alltmer får sin mer abstrakta betydelse av något annat än konkreta furstars och kungligheters domäner. Med inte minst Thomas Hobbes växte idén fram om ett samhällskontrakt, där relationerna mellan individer och statsmakten stakades ut. Hobbes använde begreppet ”civilsamhälle” (*civil society*) synonymt med ”samväldet” (*commonwealth*) – den ideala samhällshelhet som var helt beroende av en fast statlig auktoritet. Annars skulle all ordning falla samman. Det statliga och samhällliga begrepps-liggjordes alltså som delvis åtskilda företeelser, men ännu inte som två varandra motsatta ting. Snarare betecknade det statliga en (nödvändig) funktion inom det vidare samhället.¹² Hobbes och senare John Locke gjorde en distinktion mellan *civil society* och *natural society* – det handlade med andra ord om att sätta ord på att idealt samhällstillstånd som stod över naturtillståndet, men som samtidigt förutsatte en överordnad statsmakt. Hos skotska upplysningstänkare som Adam Ferguson och Adam Smith vida-reutvecklades ett tänkande kring det civila samhället som ett ideal, men däri betonades snarast en samhällsanda och ett moraliskt

formeringens utveckling och sociopolitiska förutsättningar ca 1780–1860 (Uppsala, 2011).

¹¹ Pietrzyk-Reeves: *Civil society*, 15–25.

¹² Thomas Hobbes: *On the citizen*, red. Richard Tuck & Michael Silverthorne (Cambridge, 1998 [1642/1651]), 73.

bud för de däri ingående medborgarna, som skulle komplettera statsmakten.¹³

Under 1600- och 1700-talen märks också i Sverige hur begreppen ”stat” och ”samhälle” utvecklas åtminstone till embryon till sina senare betydelser, vilket Bo Lindberg visat i en omsorgsfull begreppshistorisk studie. Ännu under sent 1700-tal var termerna dock ofta närmast utbytbara. Ordet ”stat” fick under perioden alltmer sin mening av att inte bara – som tidigare – beteckna ett *tillstånd* (latinets *status*) i riket/kungamaktens domäner, utan också en mer konkret betydelse av de faktiska institutioner som bar upp detta tillstånd. Begreppet ”samhälle” användes också under denna tid för den *politiska gemenskapen*, men denna betydelse kunde parallellt även ”stat” ha (i traditionen från Ciceros *societas civilis*). Lindberg finner inga belägg för att ”samhället” under sent 1700-tal hade den betydelse det skulle få senare.¹⁴

Det var först under 1800-talet som (civil-)samhället på allvar började framställas som en egen sfär helt åtskild från staten. Hos Hegel och senare Marx postulerades en motsatsställning mellan samhälle och stat – dock utan någon form av idealisering av det förstnämnda, och där staten ändå framhölls som överordnad (på vitt skilda sätt). I samtiden framträdde dock en mer idealiserad syn på civilsamhället, hos liberala tänkare som John Stuart Mill och framför allt Alexis de Tocqueville, vilka förordade en samhällsmodell där fritt verkande sällskap och associationer skulle odla de nödvändiga medborgerliga idealen och en demokratisk anda.¹⁵

För Sveriges del har denna utveckling behandlats i en hel del tidigare forskning, ofta i anslutning till Habermas och genom studier av såväl det tidigare 1800-talets sällskaps- och associations-

¹³ Seligman: *The idea of civil society*, 4–5 och 15–58; jfr Sven Reichardt: ”Civil society. A concept for comparative historical research” i Annette E. Zimmer & Eckhard Priller (red.): *Future of civil society. Making Central European non-profit-organizations work* (Wiesbaden, 2004), 35–36.

¹⁴ Bo Lindberg: *Den antika skevheten. Politiska ord och begrepp i det tidigmoderna Sverige* (Stockholm, 2006), 72–74, 79–87.

¹⁵ Pietrzyk-Reeves: *Civil society*; Krishna Kumar: ”Civil society. An inquiry into the usefulness of an historical term” i *The British journal of sociology* 44:3 (1993), 377–378.

väsande,¹⁶ som de massorganisationer eller folkrörelser som från 1800-talets slut kom att spela en central roll i svensk historia.¹⁷ Av denna forskning framgår dock att stat och samhälle från tidigt 1800-tal alltmer framställdes och föreställdes som åtskilda domäner, även om det inte fanns någon enighet kring var och hur gränsen skulle dras. Stat-samhälle-relationen var sålunda under formering. I den tid som beskrivits som ett ”sprängfyllt tomrum” växte det fram ett associationsväsande som inte helt uppfyllde förväntningarna av att vara en borgerlig offentlighet i Habermas anda, eller en helt fri sfär utanför staten. Snarare var sällskapen i regel sammanvävda med staten genom att statliga ämbetsmän verkade öppet som medlemmar eller beskyddare.

Ett exempel på att gränslandet mellan stat och samhälle var diffust är den kommunala sektorn, som inledningsvis inte självklart ansågs ingå i den offentlighetsliga apparaten. De gamla lokala självstyrelseorganen i socknarna hade genom 1862 års kommunalreform övergått i nya kommuner och landsting. Här har Torkel Jansson och Svenbjörn Kilander var för sig betonat att åtminstone i samband med de nya kommunallagarnas införande betraktades kommunerna ingalunda som delar av det offentliga eller det allmänna, utan snarare som organ på samma nivå som föreningar, aktiebolag eller adelsståndet. Kilander menar att det senare skedde en ideologisk omstrukturering, i samband med övergången från klassisk industrikapitalism till organiserad kapitalism vid 1800-talets slut, vilken ledde till en ”ny ideologisk helhet” där den tidigare uppdelningen mellan å ena sidan stat/all-

¹⁶ Torkel Jansson: *Adertonhundratalets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller Sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800–1870* (Uppsala, 1985); Åke Abrahamsson: *Ljus och frihet till näringsfång. Om tidningsväsendet, arbetarrörelsen och det sociala medvetandets ekologi – exemplet Stockholm 1838–1869* (Stockholm, 1990); Lars Båtefalk: *Staten, samhället och superiet. Samhällsorganisatoriska principer och organisatorisk praktik kring dryckenskapsproblemet och nykterhetssträvandena i stat, borgerlig offentlighet och associationsväsande ca 1770–1900* (Uppsala, 2000).

¹⁷ Här märks inte minst det stora folkrörelseprojektet i Uppsala under 1960- och 70-talen, se den sammanfattande syntesen Sven Lundkvist: *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920* (Stockholm, 1977).

mänt och privat/enskilt upphävdes. Nu kunde och skulle staten intervensera och bistå privaträttsliga organ i näringslivet, och kommunerna kunde nu ses som offentliga på ett sätt som inte varit fallet tidigare. Jansson, å sin sida, påtalar att kommunalreformen 1862 innebar att kommuner och landsting blev offentligrättsliga organ genom själva lagstiftningen.¹⁸

I samhällsteorin och de framväxande vetenskaperna utkristalliserades samtidigt den begreppsliga åtskillnad där kategorier som det *politiska*, *ekonomiska* och det *sociala* fick sin nuvarande abstrakta betydelse, vilket gick hand i hand med föreställningen om en distinktion mellan staten (det politiska) och det sociala (civilsamhällessfären med mera).¹⁹ Raymond Williams satte dessa begreppsliga omskjutningar i förbindelse med uppkomsten av den kapitalistiska samhällsformationen; med den följde också att världen uppfattades som uppdelbar i skilda sfärer, såsom *samhälle* och *stat* eller *kultur* och *civilisation*. Intill 1700- och 1800-talen hade sådana begrepp haft mer begränsad mening, men först nu fick de sin betydelse som övergripande och abstrakta sfärer. Vad beträffar begreppet "samhälle" (*society*) beskrev Williams hur det kom att abstraheras som något avgränsat i distinktion både till staten och till de enskilda individerna:

'Society' with its received emphasis on immediate relationships was a conscious alternative to the formal rigidities of an inherited, then seen as an imposed, order: a 'state'. [...] 'Society', chosen for its substance and immediacy, the 'civil society' which could be distinguished from the formal rigidities of 'state', became in its

¹⁸ Jansson: *Adertonhundralets associationer*, spec. 242; Torkel Jansson: *Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation. En konturteckning av 1800-talets Norden* (Uppsala, 1987); Svenbjörn Kilander: *Den nya staten och den gamla. En studie i ideologisk förändring* (Uppsala, 1991), citat 65.

¹⁹ Mary Poovey: *Making a social body. British cultural formation, 1830–1864* (Chicago, Ill., 1995). Här kan också nämnas studier som på olika sätt lyft fram framväxten av det sociala som en självständig sfär; se t.ex. Thomas W. Laqueur: "Crowds, carnivals and the English state in English executions, 1604–1868" i A. L. Beier et al. (red.): *The first modern society. Essays in honour of Lawrence Stone* (Cambridge, 1989), 305–355, om hur folket/massan konstituerade sig i *direkt motsättning till staten* i samband med offentliga avrättningar från 1600- till 1800-tal i England.

turn abstract and systematic. New descriptions became necessary for the immediate substance which 'society' eventually excluded. For example, 'individual', which had once meant indivisible, a member of a group, was developed to become not only a separate but an opposing term – 'the individual' and 'society'.²⁰

Civilsamhället som realitet och som föreställning

Åtminstone kring mitten av 1800-talet hade det sålunda befästs en föreställning om en dualistisk åtskillnad mellan stat och samhälle i Europa inklusive Sverige, även om det då och även framgent fanns skilda meningar om hurdan åtskillnaden såg ut mer exakt. Men vilken betydelse har denna dualism haft därefter? Går det att säga att den som sådan har haft en egen ideologisk funktion? I ett tidigare forskningsprojekt har jag och Anne Berg resonerat i de banorna utifrån en studie av den statliga bidragsgivningen till folkbildningen under en lång tid, från 1872 till 1991. Vad vi slogs av var den markanta kontinuiteten i motiveringarna till att staten genom riksdag och regering skulle stödja bildningsinsatser huvudsakligen i en icke-offentlig sfär. Det fanns från första början, 1870-talet, en tydlig ståndpunkt att staten borde understöda framväxten av ideal om frivillighet och medborgaranda, som man ansåg bäst odlades just i den icke-offentliga sfären.

Vi benämnde detta "autonomisering", och även om vårt fokus var på just staten som aktör, är det talande vilken konsensus som fanns mellan skilda politiska strömningar, liksom mellan aktörer både inom statsapparaten och utanför den (ofta var det fråga om samma person). Det var sålunda från första början en statlig politik att understödja och odla en sfär som *inte* var statlig eller kommunal – men också för att denna skulle uppnå resultat som ansågs vara till gagn för det allmännas bästa, i detta fall att gynna en demokratisk och medborgerlig anda. Det fanns ett gemensamt intresse att framställa stat och samhälle såsom väsensskilda stor-

²⁰ Raymond Williams: *Marxism and literature* (Oxford, 1977), 11–14, citat 12. Se även Raymond Williams: *Keywords. A vocabulary of culture and society* (London, 1988 [1976]), 291–295, specifikt om "society".

heter – samtidigt som den faktiska relationen mellan statsmakt och folkbildning i hög grad hade korporativa drag.²¹

De senaste decennierna har begreppet ”civilsamhälle” i Sverige blivit det vanligaste för att beteckna den sfär som står utanför staten. Ofta används den i en någorlunda neutral mening, som en samlingsterm för icke-offentliga, men också icke vinstdrivande, sammanslutningar av skilda slag. Det finns också en mer politiserad tradition där talet om civilsamhället hänger samman med önskemål om en minimerad offentlig sektor, inklusive överföringar av offentliga tjänster till det privata näringslivet. En bidragande orsak till att civilsamhällesbegreppet kom på modet under 1980-talet var att det då kontrasterades mot de välfärdssystem som byggts upp i Västvärlden från 1930-talet och särskilt under efterkrigstiden. Här söktes också inspiration från dissidenter bakom järnridån i Öst- och Centraleuropa, som lyfte fram civilsamhället som ett ideal i kontrast till de förstenade realsocialistiska systemen.²² Det fanns ju en retorisk vinst om man kunde associera de västliga välfärdssystemen med östlig diktatur.

Ett av de mest kända exemplen i Sverige var den medvetna betoningen av civilsamhället i det moderata idéprogram från 1990 som bar Hans L. Zetterbergs signum, i vilken den icke-statliga sfärens betydelse accentuerades: civilsamhället och ”den lilla världen” (privatsfären). Zetterberg menade senare att den socialdemokratiska dominansen lett till en sammanblandning mellan stat och samhälle som varit klart olycklig:

I slutet av 1980-talet kunde jag med sorg konstatera att mitt land Sverige, efter 75 år av socialdemokratisk dominans under 1900-talet inte längre förmådde hålla isär begreppen stat och samhälle, vare sig i det dagliga samtalet eller i den officiella svenskan. På den tiden talade svenskar, både i officiella och privata sammanhang, om dessa två fenomen som ”samhället”. Detta genom-

²¹ Anne Berg & Samuel Edquist: *The capitalist state and the construction of civil society. Public funding and the regulation of popular education in Sweden, 1870–1991* (Cham, 2017).

²² Mats André: *Att frambringa det uthärdliga. Studier kring gränser, nationalism och individualism i Centraleuropa* (Hedemora, 2001).

syrade all talad och skriven svenska. På så sätt fick svenskar leva med att deras modersmål givits en inbyggd socialistisk lutning.

Ett folk vars språk inte skiljer på staten och samhället kan aldrig skapa ett samhälle med självständiga medborgargrupperingar. Då kan man inte föreställa sig annat än tanken att staten råder över politiken, vetenskapen, konsten, religionen och välfärdsmodellen.²³

Vad Zetterberg hade i sikte var den tendens att just tala om välfärdssektorn som just "samhället" snarare än "staten" – det kanske mest bekanta exemplet är uttrycket "det starka samhället" som brukades av många socialdemokrater, inte minst Tage Erlander. Det kan dock ifrågasättas i vad mån detta språkbruk är specifikt svenskt. Margaret Thatchers berömda uttalande om att "There is no such thing as society" var knappast riktat mot det brittiska föreningslivet och civilsamhället, utan mot en understödsgaranti där individer skulle förvänta sig stöd från andra samhällsliga institutioner, i detta fall inkluderande staten. Thatcher själv hyllade "det fria samhället" när det kontrasterades mot välfärdsstaten.²⁴ På senare år har dock svenska Timbro lanserat "det starka samhället" som en alternativ term för "det fria samhället", för att fortsatt sprida sitt ideal där näringsliv och civilsamhälle ombesörjer det mesta utanför den starkt begränsade om än starka stat som upprätthåller lag, ordning och försvar.²⁵ Det är inte

²³ Hans L. Zetterberg: "Staten är mindre än samhället", *Svenska Dagbladet*, 29/11 2014. Jfr Lars Trägårdh: "Det civila samhällets karriär som vetenskapligt och politiskt begrepp i Sverige" i *Tidsskrift för samfunnsforskning* 49:4 (2008), 575–594.

²⁴ Se Robert Saunders: "'There is such a thing as society'. Has Boris Johnson repudiated Thatcherism?" i *The New Statesman*, 31/3 2020 <https://www.newstatesman.com/politics/uk/2020/03/boris-johnson-thatcher-society-no-such-thing-policies> (läst 4/4 2021). Jfr Jonathan Swartz: *Constructing neoliberalism. Economic transformation in Anglo-American democracies* (Toronto, 2013), 85.

²⁵ Svend Dahl & Catarina Kärkkäinen: "Borgerligheten måste återupptäcka sin reformiver" i *Smedjan* 10/8 2020, <https://timbro.se/smedjan/borgerligheten-maste-aterupptacka-sin-reformiver/> (läst 8/9 2021); Fredrik Johansson: "Det starka samhällets politik" i *Smedjan* 10/5 2020. <https://timbro.se/smedjan/det-starka-samhallets->

uppenbart huruvida bruket av ”det starka samhället” är ett medvetet övertagande av ett uttryck förknippat med äldre socialdemokrati, men det är lätt att se paralleller till när Fredrik Reinfeldts moderater tog upp ”arbetslinjen” och ”det nya arbetarpartiet”, eller till hur Sverigedemokraterna återkommande sagt sig verka i linje med ”folkhemmet”.

Men detta ger också upphov till andra frågor. Mot Zetterbergs verklighetsbeskrivning, liksom mot andra tolkningar av modern svensk historia såsom huvudsakligen en relation mellan stat och individ där mellanliggande institutioner fått stå tillbaka,²⁶ kan anföras att det under lång tid funnits viktiga inslag av civilsamhällesidealiseri ng i den svenska historieskrivningens mittfåra. Detta blir tydligt när man betraktar civilsamhället som en *tankefigur*, som inte nödvändigtvis behövt uttryckas genom *begreppet* civilsamhälle.

Ett gott exempel är idealiseringen av de svenska folkrörelserna, som alltid betraktats som en distinkt del av en enskild, icke-statlig samhällssfär. I idealiseringen av folkrörelserna har också funnits drag av att betona denna karaktär av frivillighet och obundenhet från statsmakterna (även om just ordet ”civilsamhälle” sällan användes före de senaste decennierna).

Det går att finna många exempel på idealisering av folkrörelserna och överlag icke-statliga sammanslutningar bland aktörer med direkt koppling till det svenska folkhemsprojektet. Ett vältaligt uttryck är godtemplaren och socialdemokraten Jalmar Furuskogs broschyr *Det svenska kulturarvet*, som gavs ut 1941 genom de svenska studieförbunden. Där hyllades det nya industrisamhället Sverige, som snabbt utvecklats från fattigdom till välstånd och som idag var dynamiskt och fredsälskande. Furuskog betonade att det mest typiskt svenska som fanns var det moderna stationssamhället med sina folkrörelsebyggnader: missionshuset, ordenshuset och Folkets hus. Han och många andra betonade

politik/ (läst 5/11 2020). Se även <https://timbro.se/smedjan/aktuella-amnen/fran-den-stora-staten-till-det-starka-samhallet/> (läst 8/9 2021).

²⁶ T.ex. Henrik Berggren & Lars Trägårdh: *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige* (Stockholm, 2006).

sålunda folkrörelserna som en samhällskraft *utanför* staten, i mer eller mindre direkt polemik mot den idealisering av staten som fascismen och den svenska högern representerade:

Det är egenartat för den svenska kulturen att det inte är staten som har påtvingat medborgarna något kollektivt handlande, utan det är de själva som frivilligt har sammanslutit sig, frivilligt antagit regler och program för sin verksamhet, frivilligt underkastat sig de inskränkningar i den personliga friheten som organisationen måste kräva. Vi svenskar menar, att en sådan frivillig kollektivism är värdefullare än en av staten kommenderad, likriktad samverkan.²⁷

Detta var över huvud taget ett led i en då aktiv strävan att göra folkrörelserna till närmast essensen av det svenska, där deras betydelse för att skapa det moderna, jämlika och demokratiska Sverige lyftes fram. I denna historieskrivning betonades inte minst kontrasten till ett gammalt odemokratiskt fattig-Sverige med en förtryckande statsmakt dominerad av kung, ämbetsmän, militär och polis. Detta blev något av en dominant svensk historieskrivning under mitten av 1900-talet.²⁸ Den kom senare att kritiseras från vänstern och av marxistiskt influerade historiker för att vara en idealisering där de inre konflikterna och skiljelinjerna inom folkrörelsesfären kommit bort.²⁹ Under de senaste decennierna har dock såväl denna äldre folkrörelseidealisering som kritiken mot den kommit i skymundan. I stället frammanas – åtminstone i mer populärkulturella sammanhang – inte sällan en bild av Sverige som evigt demokratiskt och jämlikt. Därför kan nu skild-

²⁷ Jalmar Furuskog: *Det svenska kulturarvet* (Stockholm, 1941); se även Samuel Edquist: *En folklig historia. Historieskrivningen i studieförbund och hembygdsrörelse* (Umeå, 2009), 119–122.

²⁸ Ett akademiskt uttryck för detta är Lundkvist: *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920*.

²⁹ Vagn Wåhlin: ”Omkring studiet af de folkelige bevægelser. Overvejelser vedr. folkrörelsesprojektet og *Sven Lundkvist*, Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920, Uppsala 1977, og et forsøg til en kompletterende helhedsfortolkning” i *Historisk tidskrift* 1979, 113–151; se även tidigare Ingrid Åberg: *Förening och politik. Folkrörelsernas politiska aktivitet i Gävle under 1880-talet* (Uppsala, 1975).

ringar som gentemot detta driver tesen att det först var med folkrörelserna som den svenska demokratin och jämlikheten grundlades, återigen föras fram som motbilder från vänster.³⁰

Det återstår att närmare undersöka denna ambivalens inom svensk arbetarrörelse, mellan att å ena sidan betona staten och att å andra sidan idealisera den enskilda sektorn. Antagligen avspeglar den en tudelning som identifierats i arbetarrörelsen mellan vad som kallats statsocialism och rörelsesocialism, mellan att betona erövrandet av de offentliga institutionerna och att inskräpa den egna rörelsen och uppbyggandet av dess egna institutioner.³¹

Perspektiv på forskningen om statens roll gentemot övriga samhället

Det hittills sagda har förhoppningsvis visat på några av de sätt på vilka föreställningen om en skarp åtskillnad mellan staten (inklusive kommunerna) och det övriga samhället uttryckts på olika sätt de senaste århundradena. Av detta följer dels att man bör värja sig från en analytisk förförståelse där en strikt åtskillnad görs mellan stat och samhälle, dels att det blir intressant i sig självt att studera uppfattningarna om stat, (civil-)samhälle och relationen dem emellan såsom ideologiska företeelser.

Till att börja med innebär det att det för dem som studerar organisering och politik kan vara lämpligt att fundera ett extra varv på vad som läggs i begrepp som ”stat” och ”civilsamhälle”. Inom den så kallade civilsamhällesforskningen är det vanligt att civilsamhället så att säga tas för givet, och betraktas som en historisk konstant, och där det blir fråga om att studera exempelvis inre rörelser i fältet eller hela fältets relation till den offentligtgrättningsliga

³⁰ Erik Bengtsson: *Världens jämlikaste land?* (Lund, 2020), särskilt 105–132.

³¹ Se Hannes Rolf: *En fackförening för hemmen. Kollektiv mobilisering, hyresgästorganisering och maktkamp på hyresmarknaden i Stockholm och Göteborg 1875–1942* (Stockholm, 2020), 332.

apparaten.³² Något liknande kan sägas om forskningen om svensk folkbildning och folkrörelser, som till stor del färgats av en förförståelse – i samklang med en rådande självbild inom dessa sektorer – av att de är något distinkt eget i relation till stat och kommun. Som nämnts har inte ordet och begreppet ”civilsamhälle” normalt sett använts förrän under senare decennier (jämt ”sociala rörelser”), men däremot är betoningen av att de utgör delar av en frivillig och enskild sektor ett uttryck för civilsamhället som tankefigur. I forskningen om folkbildning har det påtagliga beroendet av stat och kommun ofta tecknats som en sorts avsteg från det naturliga, som problem som måste förklaras.³³

Civilsamhället har alltså tenderat att framställas som en avgränsad samling av institutioner som förenas av att de inte ingår i den offentlighetsrättsliga apparaten, och därigenom står i motsatsställning till den sistnämnda. Statens roll och funktion inom samhället som helhet är en av de stora teoretiska frågorna för samhällsvetenskaplig och historisk forskning, men det blir missvisande och förenklat att se problematiken som en relation mellan två motsatta ansamlingar av konkreta institutioner (offentlighetsrättsliga respektive icke-offentlighetsrättsliga). Mitt argument ligger här nära Raymond Williams kritik av hur det klassiska marxistiska begreppsparet ”bas” och ”överbyggnad” fått en i hans ögon olycklig överföring av betydelse – från att utgöra ett fruktbart analytiskt verktyg på en tämligen abstrakt nivå till att användas så att den samhälleliga totaliteten rent konkret delas upp i en distinkt bas och en lika distinkt överbyggnad, vilket medför en förenklad och mekanisk samhällssyn. Begreppsparet har kommit att fungera

³² T.ex. Michele Micheletti: *Det civila samhället och staten. Medborgarsammanslutningarnas roll i svensk politik* (Stockholm, 1994). Se även diskussionen i Filip Wijkström, Stefan Einarsson & Ola Larsson: *Staten och det civila samhället. Idétraditioner och tankemodeller i den statliga bidragsgivningen till ideella organisationer* (Stockholm, 2004), 39–51, där det görs en skillnad mellan ”fristående” och ”integrerade” folkrörelser, beroende på dess relation till staten, och där dessa sammankopplas med ”pluralism” vs ”korporatism”.

³³ För vidare diskussion se t.ex. Gunnar Sundgren: *Folkbildningsforskning – en kunskapsöversikt. Om forskningsfältets historiska bakgrund, nuläge och framtid* (Stockholm, 1998); Berg & Edquist: *The capitalist state*.

som ”substantive descriptions”, varigenom den föregivet materialistiska historieuppfattningen snarast slår om och blir idealistisk:

That is to say, the analytic categories, as so often in idealist thought, have, almost unnoticed, become substantive descriptions, which then take habitual priority over the whole social process to which, as analytic categories, they are attempting to speak. Orthodox analysts began to think of 'the base' and 'the superstructure' as if they were separable concrete entities.³⁴

En mer sammansatt förståelse av relationerna mellan den offentliga sektorn och frivilligorganisationernas värld är därför lämplig, där man inte längre *utgår* från att de är två separata fält och där all interaktion emellan dem blir en sorts undantag från regeln. Det är alltså inte längre läge att så att säga bli förvånad över att sådant som sker i föreningar och andra icke-offentliga organisationer i hög grad är styrt av beslut och regleringar från den offentliga sektorn, eller omvänt att aktörer i intresseorganisationer kan ha stort inflytande på vad som sker i politiken och i offentliga myndigheter. I stället har interaktioner och sammantvinning varit det normala, på olika sätt under olika tidsperioder: mitten av 1800-talet med dess associationsväsende, mitten av 1900-talet med dess korporativa samhällsmodell i inte minst Sverige, och i högsta grad även vår samtid (ett typiskt exempel är de många EU-finansierade stödprojekten i glesbygd där samverkan mellan kommun, näringsliv och föreningsliv är en grundsten).³⁵

³⁴ Williams: *Marxism and literature*, 80–81.

³⁵ Det råder numera knappast någon brist på teoretiska perspektiv där tudelningen stat–civilsamhälle problematiseras och staten förstås mer som en funktion än som en bestämd sfär av institutioner. I marxistisk tradition hade Gramsci berett vägen genom sitt starka betonande av den utövning och mobilisering av makt som sker i civilsamhället, vilket delvis gled över i en utvidgad statsdefinition. Althusser och Poulantzas drev detta vidare mot ett utvidgat statsbegrepp. Se Perry Anderson: ”The antinomies of Antonio Gramsci” i *New Left Review* I:100 (1976), 5–78; Louis Althusser: *On Ideology* (London: 2008), 1–60; Stuart Hall: ”Nicos Poulantzas. 'State, power, socialism'” i *New Left Review* I:119 (1980). Även i den weberska traditionen

Civilsamhällestankefigurens ideologiska dimensioner: avslutande diskussion

Jag har här tecknat en historisk bakgrund till vår tids dominerande tänkesätt enligt vilket en sammanhållen sfär av föreningar och organisationer – idag ofta kallad civilsamhället – förstås som en självständig entitet bredvid och likvärdig med den offentlig-rättsliga apparaten. Jag har gett exempel på hur denna *tankefigur om civilsamhället*, där själva motsättningen mellan stat/offentligt och samhälle/enskilt görs till huvudsak, kommit till uttryck i politiska sammanhang liksom inom akademien.

Till denna avslutning har jag sparat diskussionen om hur makropolitiska tankefigurer såsom den om civilsamhället bör förstås som ideologiska fenomen. Saken är relativt enkel när de makropolitiska tankefigurerna fungerat snarast som behållare kring eller medhjälpare till mer specifika politisk-ideologiska doktriner. Jag nämnde tidigare nationalismen som ett motsvarande fenomen: nationalistiska rörelser kan ofta förenas med alltifrån fascism till antikolonial frigörelse. På samma sätt kan civilsamhällestankefiguren förenas med många tänkbara politiska strömningar, vanligen beroende på hur den statsmakt är funtad som rörelsen verkar emot (eller med). Den svenska högerns bruk av civilsamhället som argument för privatiseringar har redan nämnts. I det fallet har civilsamhället snarast haft den klassiska ideologiska betydelsen (i andan från Marx och Engels *Den tyska ideologin*) av att förleda blicken från de verkliga ambitionerna. Under avvecklingen i Sverige av offentligt organiserad skola, vård och omsorg

har läromästarens tämligen institutionella statsdefinition utmanats av tolkningar som utgår från gräzonerna mellan formellt statliga och icke-statliga institutioner, se t.ex. Timothy Mitchell: "The limits of the state. Beyond statist approaches and their critics" i *The American political science review* 85:1 (1991), 77–96. Sist men inte minst har Foucaults maktbegrepp inneburit att stat/samhälle-distinktionen närmast upphört i mycket av den forskning som laborerar med begrepp som *governmentalité* (governmentality), se t.ex. Mitchell Dean: *Governmentality. Power and rule in modern society* (London, 2010 [1999]); Nikolas Rose: *Powers of freedom. Reframing political thought* (Cambridge, 1999).

var det sällan privata och vinstdrivande företagskoncerner som lyftes fram som de goda alternativen. Genomgående har det istället talats om att bereda möjligheter för föräldrakooperativ, icke-vinstdrivande stiftelser och liknande ideellt klingande företeelser inom civilsamhället.³⁶

På vilka sätt har då civilsamhällestankefiguren fungerat ideologiskt när den inte direkt förenats med mer specifika politiska doktriner? Den har då ofta varit politiskt okontroversiell och kunnat förena de flesta, exempelvis tanken att en viss form av vuxenutbildning hellre ska bedrivas av ideella studieförbund än av stat och kommun. Även den besläktade tankefiguren nationalismen fungerar ofta på detta sätt: den tas för given av nästan alla, åtminstone i dess mer banala former där det handlar om att göra skillnad mellan olika nationer. Hur ska vi ideologiskt begripa företeelser som de flesta är eniga om *i sig själva* i en viss historisk situation – såsom nationen och civilsamhällestankefiguren?

Jag ska här ge några preliminära svar. Ett sådant är att civilsamhällestankefiguren göder en generellt antagonistisk syn gentemot staten och statsmakten, vilket kan leda till olika ideologiska effekter i skilda kontexter – beroende på hur den faktiska situationen ser ut. Vidare underlättar civilsamhällestankefiguren en *samlande* funktion, det vill säga att en mer öppen förståelse av civilsamhället kan samla aktörer med vitt skilda politiska eller religiösa ståndpunkter. Den dominerande bilden inom svensk folkbildning av att utgöra just en samlande sfär av fri och frivillig bildning *utanför* staten under 1900-talet, har samverkat med en idé om att man alla representerar det moderna demokratiska Sverige. Här kan man tala om en överideologi som samtidigt hyllar det icke-statliga, demokratin, och svenskheten – alla på ett synnerligen inkluderande sätt, men inte helt utan vissa gränsdragningar. Förutom att det förstås fanns en gränsdragning mot det icke-svenska, tenderade också demokratiidealet att i hög grad synkronisera med den typ av representativa demokrati som växt

³⁶ Se t.ex. *Regeringens proposition 1991/92:95 om valfrihet och fristående skolor*, 6–9.

fram i Sverige, vilken också förutsattes bygga på en sorts konsensus- och samförståndsanda.³⁷ I detta fall ligger det ideologiska på ett mer övergripande plan än att det är direkt kopplat till enskilda klassintressen, men det är inte så pass övergripande att det blir helt frigjort från samhällsliga maktstrukturer.

Föreställningen om ett sammanhängande och avgränsat civilsamhälle är värdefullt att undersöka vidare som en övergripande politisk-ideologisk tankefigur, och därigenom som ett tema för politisk idéhistoria. Liksom i studier av nationalismen handlar det om att teoretiskt förstå de ideologiska mekanismer som följer av att alla eller de flesta är överens om ett visst sätt att förstå den samhällsliga helheten, över de politiska skiljelinjerna. Jag har redan antytt några tänkbara områden för fortsatt forskning. Till att börja med behövs fler studier om hur stat-samhälle-dualismen tycks ha växt fram i Sverige, från 1800-talets början då den förefaller knappt ha existerat och ett antal decennier framåt. En sådan studie kan gärna förenas med analyser av ”förhistorien” före 1800, för att pröva i vad mån det verkligen skedde ett tankemässigt paradigmskifte eller brott gentemot exempelvis 1700-talets tal om fädernesland och medborgare i relation till apparaten runt kungamakt och riksdag. Vidare vore studier av 1900-talets politiska dragkamper om civilsamhällestankefiguren värdefulla att studera närmare, vilket kan ge nya perspektiv inom forskningsfält såsom arbetarrörelsens statsuppfattningar, men också för att jämföra de senaste decenniernas vurm för civilsamhället med tidigare epokers föreställningar om dess motsvarigheter.

³⁷ Jenny Jansson: *Manufacturing consensus. The making of the Swedish reformist working class* (Uppsala, 2012); Petter Tistedt: *Visioner om medborgerliga publikier. Medier och socialreformism på 1930-talet* (Stehag, 2013); Samuel Edquist: ”Staten, folkbildningen och demokratifostran – ett exempel från 1920-talet” i Urban Claesson & Dick Åhman (red.): *Kulturell reproduktion i skola och nation. En vänbok till Lars Petterson* (Möklinta, 2016), 101–116.